

59 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

СТАТТІ

О. Г. ВАНГОРОДСЬКА

Вироби з золота та срібла в культурах енеоліту—бронзи на території України

Масові розкопки поселень та курганів епохи бронзи ввели в науковий обіг величезні матеріали не лише для вивчення епохи в цілому й загального обрису культур цього періоду, але й окремих їх компонентів, зокрема прикрас.

Хоча прикраси бронзової доби звичайно привертають увагу дослідників, фіксуються й описуються ними, але вони й досі не стали предметом спеціального вивчення. В узагальнюючих працях, присвячених окремим культурам епохи бронзи, категорії прикрас лише перераховуються або коротко описуються. Є кілька досліджень, що стосуються питань хронології й зв'язків, де основним фактичним матеріалом є прикраси. В них дослідники висловлюють зауваження щодо датування культурної належності й походження окремих категорій прикрас¹. Однак загальної праці, присвяченої прикрасам епохи бронзи й питанням, які з ними пов'язані, немає.

Дана стаття присвячена вивченню невеликої групи виробів — переважно прикрас з дорогоцінних металів епохи енеоліту — бронзи території України. Метою статті є зведення й систематизація прикрас з золота та срібла, картографування пунктів знахідок виробів, а також створення приблизної типолого-хронологічної класифікації їх форм. При визначенні дат побутування прикрас використовувалися вже

існуючі хронологічні розробки. А для створення більш повного уявлення про появу й поширення виробів з дорогоцінних металів на території України враховували виробы ранішого часу, практично з моменту їх появи на цій території.

Давні європейці близько 6 тис. років тому вступили в епоху раннього металу. В Балкано-Карпатському районі вперше в Європі використано властивості міді для виготовлення знарядь та прикрас. Велику кількість золота IV тис. до н. е. (понад 2000 золотих виробів вагою близько 6 кг) виявлено у Варненському некрополі, що дало змогу виділити північно-балканський центр металургії у високорозвинений і повністю незалежний від східних та південних впливів².

Приблизно в цей же час (близько 4400—4300 рр. до н. е.) перше золото проникає і на Близький Схід (Південна Месопотамія), де з нього виготовляли не тільки прикраси, а й знаряддя праці³. Це був початковий період знайомства з металом, коли бронза ще не була відома, а технологічні властивості міді й золота легко конкурували.

Вироби з дорогоцінних металів в культурах епохи енеоліту — бронзи території України порівняно нечисленні й походять переважно з поховань. Ми врахували близько 124 екземплярів з 32 пунктів (рис. 1).

Одна з найдавніших золотих прикрас походить з Микільського неолітичного могильника Надпоріжжя з його найпізнішого поховання, яке датується серединою IV тис. до н. е. й належить до дніпро-донецької культури. Це кругла підвіска діаметром 1 см з кінцями, які заходять один за один. Виготовлена з тонкої пластини шириною 1—2 мм (рис. 2, 1). Поруч з золотою лежала близька за формою мідна підвіска, яка виготовлена з трохи розплющеного дроту⁴.

За складом й домішками мідні вироби з Микільського могильника близькі до металу ранніх етапів трипільської культури, зокрема до виробів знаменитого Карбунського скарбу⁵. Таким чином, метал з цієї пам'ятки, очевидно, західного, карпато-дунайського походження й потрапив в середовище дніпро-донецьких племен внаслідок їх контактів з ранньотрипільськими племенами. Підтвердженням цьому є знахідки трипільської кераміки в похованнях Микільського могильника. А поскільки в Карпато-Дунайському басейні знаходились значні родовища золота, розробка яких розпочалася з найдавніших часів, то не виключено, що золота підвіска Микільського могильника також західного походження. Ще одним доказом цього є те, що близькі за формою підвіски відомі й на Варненському могильнику.

В трипільських пам'ятках території України золоті прикраси поки що невідомі. В Молдавії серед прикрас середнього періоду культури Трипілля-Кукутені трапилась золота підвіска-амулет у вигляді тонкої пластини підпрямокутної форми, один її короткий край заокруглений, а два довгих плавно вигнуті. В ній є п'ять отворів: великий на заокругленому кінці, чотири маленьких — на двох протилежних кутах. По краю підвіска прикрашена рядом круглих вдавлень⁶.

Найдавніші прикраси з срібла відомі на пам'ятках усатівського типу (друга половина III тис. до н. е. за В. Г. Збеновичем⁷). Вони представлені 14 цілими скроневими спіральними підвісками й одним фрагментом, очевидно, від такої ж підвіски. Ці знахідки трапились в Усатівському могильнику (Одеська обл.) в чоловічих та жіночих похованнях і знаходились по 1—2 в районі черепа. В к. * 1—13 у центральному похованні знайдено 11 скроневих підвісок, більшість яких схожі між собою та виготовлені з товстого або тонкого круглого в перерізі дроту діаметром 0,2—0,4 см. Переважають підвіски в 1,5 оберти спіралі й у формі незамкнутого кола діаметром 1—1,5 см (рис. 2, 2). Виявлено також підвіски в 3—4 оберти діаметром 2 см.

* к. — курган.

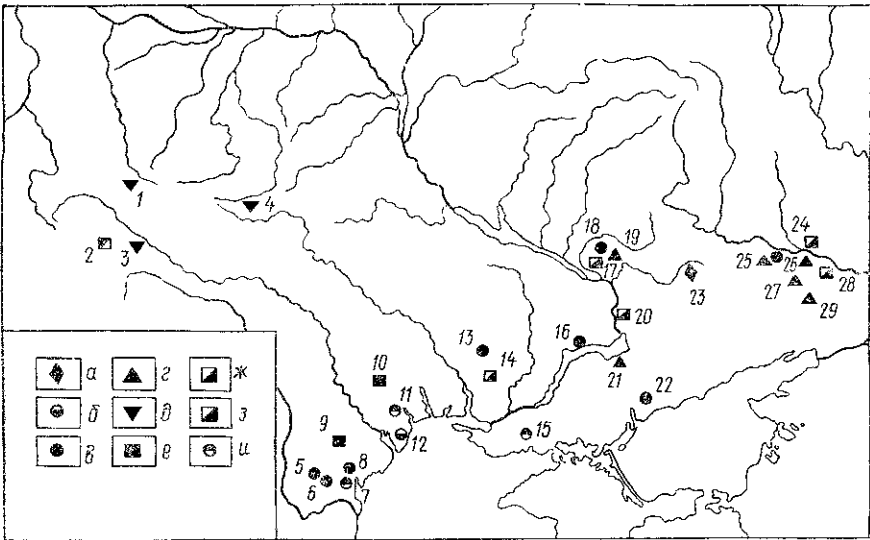

Рис. 1. Карта розповсюдження виробів з дорогоцінних металів в епоху енеоліту — бронзи на території України:

1 — дніпро-донецька культура, б — трипільська культура, в — ямна культура, г — катакомбна культура, д — підкарпатська культура, е — культура багатовалякової кераміки, ж — комарівська культура, з — зрубна культура, и — білозерська культура.
 1 — Русилів, 2 — Комарів, 3 — Кринос, 4 — Буглів, 5 — Яски, 6 — Острівне, 7 — Струмок, 8 — Вишневе, 9 — Бородино, 10 — Крижовлін, 11 — Кочкувате, 12 — Усатове, 13 — Старогорожене, 14 — хут. Відрадий, 15 — Широке, 16 — Нікополь, 17 — Лобойківка, 18 — Ковпаківка, 19 — Заплавка, 20 — Петро-Михайлівка, 21 — Орлянка, 22 — Аккермень, 23 — Микільське, 24 — Нова-Кардашевська, 25 — Зимогір'я, 26 — Ворошиловград, 27 — Фрунзе, 28 — В. Суходол, 29 — Благівка.

Дослідження металевих виробів з Усатівського могильника (серед них 5 срібних підвісок) показало, що вони виготовлені за допомогою гарячого кування (4 екз.) та волочіння (1 екз.)⁸.

Срібні скроневі підвіски описаного типу були дуже поширені в епоху енеоліту не тільки серед племен трипільської культури, а і ямної. Найближчі аналоги їм відомі з курганів Царева Могила, Аккермень, Нікополь та ін.⁹

Вироби з дорогоцінних металів ямної культури нечисленні та переважно однотипові. Це спіральні підвіски в 1,5—4 оберти спіралі з товстого або тонкого, круглого в перерізі дроту діаметром 0,1—0,3 см з діаметром отвору 0,5—1,5 см. Їх виявлено в жіночих і чоловічих похованнях в районі черепа по два вироби (сс. Яски, Острівне, Ковпаківка, Вишневе, Старогорожене та ін.) (рис. 2, 3, 4, 5, 6)¹⁰. Очевидно, подібні вироби не мають вузької хронології й побутують починаючи від пізнього Трипілья протягом всього бронзового віку. Дечим відрізняються від вищеописаних золота спіральна підвіска в 7 обертів з с. Старогорожене Миколаївської обл. (рис. 2, 7)¹¹ й срібна — в 2,5 оберти з с. Зимогір'я Ворошиловградської обл. з розклепаними кінцями (рис. 2, 8)¹². Останню слід вважати пізнішою, оскільки подібні зустрічаються в похованнях катакомбної культури.

З початком епохи бронзи кількість і асортимент прикрас з дорогоцінних металів збільшується, хоча загальна кількість лишається незначною. Найбільш масовою категорією прикрас з золота та срібла, як і раніше, лишаються підвіски. В цю групу об'єднані як саме скроневі підвіски, так і сережки, тому що в більшості випадків спосіб їх носіння залишається невідомим. Ці вироби трапляються біля вушних і біля скроневих кісток черепа в чоловічих та жіночих похованнях. Часто в опису вказується, що підвіски знайдені з обох боків голови або лише зліва, справа, під черепом — без деталізації. Форма й закінчення дужки також часто не можуть служити доказом того або іншого способу носіння (у волоссі або вухах) тому поділ цих прикрас досить умовний.

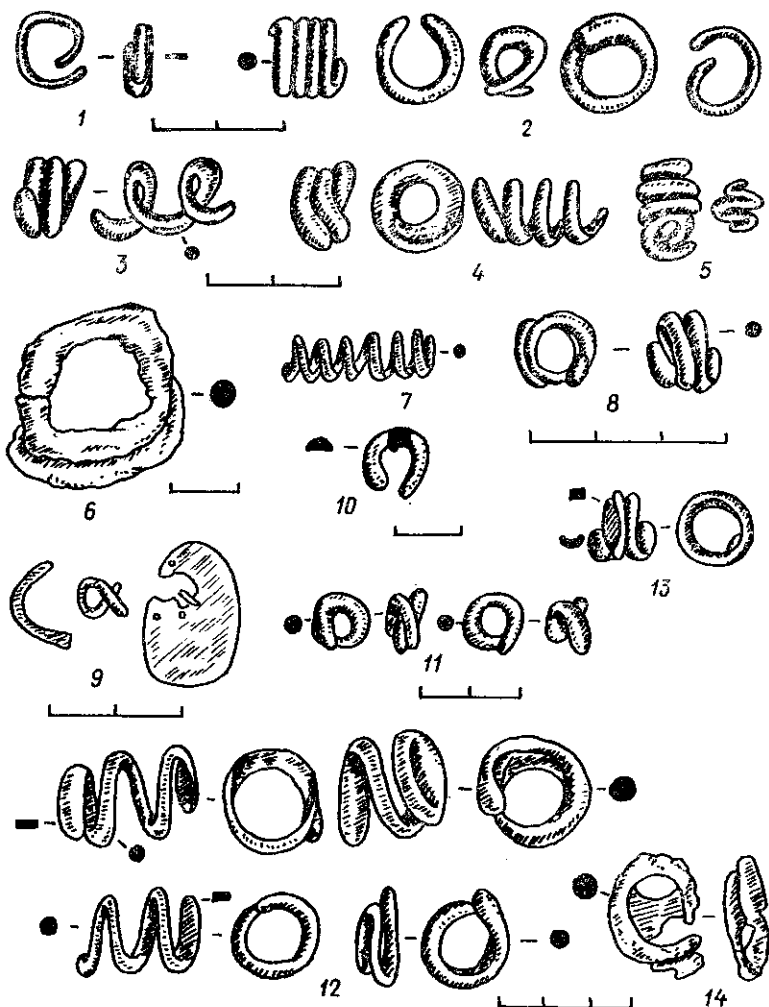

Рис. 2. Вироби з золота та срібла енеоліту — ранньої бронзи.
 1 — Микільське, 2 — Усатове, 3 — Яски, 4 — Острівне, 5 — Вишневе, 6 — Ковпаківка,
 7 — Старогорожене, 8 — Зимогір'я, 9 — Русилів, 10 — Орлянка, 11 — Фрунзе, 12 —
 Заплавка, Зимогір'я, 13 — Благівка, 14 — Зимогір'я.

В ранній період бронзового віку вироби з золота та срібла зустрічаються серед прикрас катакомбної та культур шнурової кераміки. На жаль, про прикраси пам'яток підкарпатської культури (верхньодністровська й подільська групи) відомості дуже обмежені. До подільської групи цієї культури (пізній етап) відноситься золота підвіска з жолобчастої пластини з с. Русилів Львівської обл. Один її кінець був обляманий ще в давнину й відремонтований за допомогою мідної пластинки (рис. 2, 9). Для її підвішування, можливо, служили знайдені поряд невеликі мідні кільця. І. К. Свешников вказує на аналоги цій знахідці в пам'ятках раннього періоду епохи бронзи Ірландії¹³. На пам'ятках підкарпатської культури виявлені й срібні прикраси — дві скроневих спіральних підвіски з круглого в перерізі дроту з с. Буглів Тернопільської обл.

До верхньодністровської групи підкарпатської культури (другий етап) відноситься два срібних простих дротяних кільця з поховання в с. Крилос Івано-Франківської обл., що знаходилися на кістках пальців рук похованого. Джерела походження срібних виробів культури шнурової кераміки залишаються поки що неясними.

Металеві вироби катакомбної культури також відомі переважно з поховань. Серед них знайдено лише одну прикрасу з золота. Це

мініатюрний виріб типу скобочки в формі літери «С», знайдений поблизу с. Орлянка Запорізької обл. в жіночому похованні к. 4 біля коліна лівої ноги похованої (рис. 2, 10). Розміри його 1×0,9 см¹⁴.

Срібні прикраси катакомбної культури представлені однотиповими підвісками круглої або злегка овальної форми з круглого в перерізі дроту, скрученого в 1,5—2 оберти (Зимогір'я к. 1, п. * 13; селище Фрунзе Ворошиловгр. обл., м. Ворошиловград)¹⁵ (рис. 2, 11). Зустрічаються підвіски і в 2-3 оберти, виготовлені з круглого в перерізі дроту діаметром 7—10 мм з розплющеними кінцями (Заплавка; Зимогір'я к. 1, п. 6; Благівка) (рис. 2, 12)¹⁶. Знахідка з с. Благівки виготовлена з прямокутного в перерізі дроту 2,0×1,5 мм (рис. 2, 13). В похованнях катакомбної культури трапились підвіски-сережки діаметром 2—2,5 см, виготовлені з дуже тонкого круглого в перерізі дроту. Виявлено 4 вироби; 2 — з розведеними кінцями, 2 — з замкнутими (Ворошиловград)¹⁷.

В похованні катакомбної культури з к. 1 с. Зимогір'я Ворошиловградської обл. виявлена кільцеподібна срібна пряжка з перемичкою всередині, виготовлена з товстого круглого в перерізі дроту (рис. 2, 14)¹⁸. Подібні пряжки з бронзи та срібла у великій кількості зустрінуті в похованнях катакомбного могильника Мокра Балка біля м. Кисловодська¹⁹.

На основі типологічного аналізу срібних прикрас катакомбної культури можна припустити, що їх походження пов'язане з Кавказом. Зокрема, скроневі підвіски в 1,5—2 оберти і з розплющеними кінцями в 2—3 оберти мають численні аналоги в північнокавказькій культурі 1-го та 2-го етапів її розвитку²⁰, а також пізньоямній та полтавкінській²¹. Підвіскам-сережкам з Ворошиловграда відомі аналоги серед золотих підвісок новосвободненських комплексів²². Срібна пряжка з могильника Мокра Балка теж знаходить численні аналоги серед прикрас катакомбної культури Кавказу.

Вироби з дорогоцінних металів середнього періоду епохи бронзи території України представлені не лише прикрасами, а й поодинокими предметами: золота чаша і срібна зброя Бородинського скарбу (наконечники списів і кинджал). Ці знахідки яскраво відображають складний вузол культурно-історичних зв'язків племен степів Євразії з балкансько-дунайськими й малозазісько-єгейськими цивілізаціями.

Золота чаша, випадково виявлена в с. Крижовлін Балтського р-ну Одеської обл. (рис. 3, 1), являє собою широкогорлу посудину з двома петельчастими ручками, високо піднятими догори, злегка відігнутими вінцями, майже циліндричною шийкою, невеликим уступом на переході від неї до тулуба, округлими боками; дно пласке з виступаючим накладним рантом. Її розміри: висота 11,4 см, з врахуванням висоти ручок — 18,8 см; діаметр горловини 15,5 см, тулуба 17,9 см, дна 8,8 см, товщина стінок 0,8 см. Корпус чаші разом з ручками був виконаний з цілого, попередньо вирізаного за конфігурацією посудини листа золота, очевидно, за твердим шаблоном. Ручки потім зігнули й розширеними кінцями приклепали до широкої частини тулуба чотирма заклепками. Ширина ручок 2,9 см, товщина 1,5 мм. Краї ручок оздоблені невеликим викарбуваним валиком, посередині теж валик, який розширюється до кінця ручок у вигляді підтрикутного відростка. Розширений кінець ручки закінчується чотирма фестонами, на яких знаходяться заклепки. З внутрішнього боку вони старанно розклепані, а з зовнішнього — оформлені у вигляді округло-конічних шляпок. Чаша в давнину була реставрована — ручка відновлена недбало в тій же технологічній манері, що й чаша, але використано золото іншої проби.

Найближчим аналогом золотій чаші з Крижовліна за формою, оздобленням й технікою виготовлення є велика дворучна чаша з Вилчєтринівського скарбу в Болгарії²³. На хронологічну та культурну близь-

* п. — поховання.

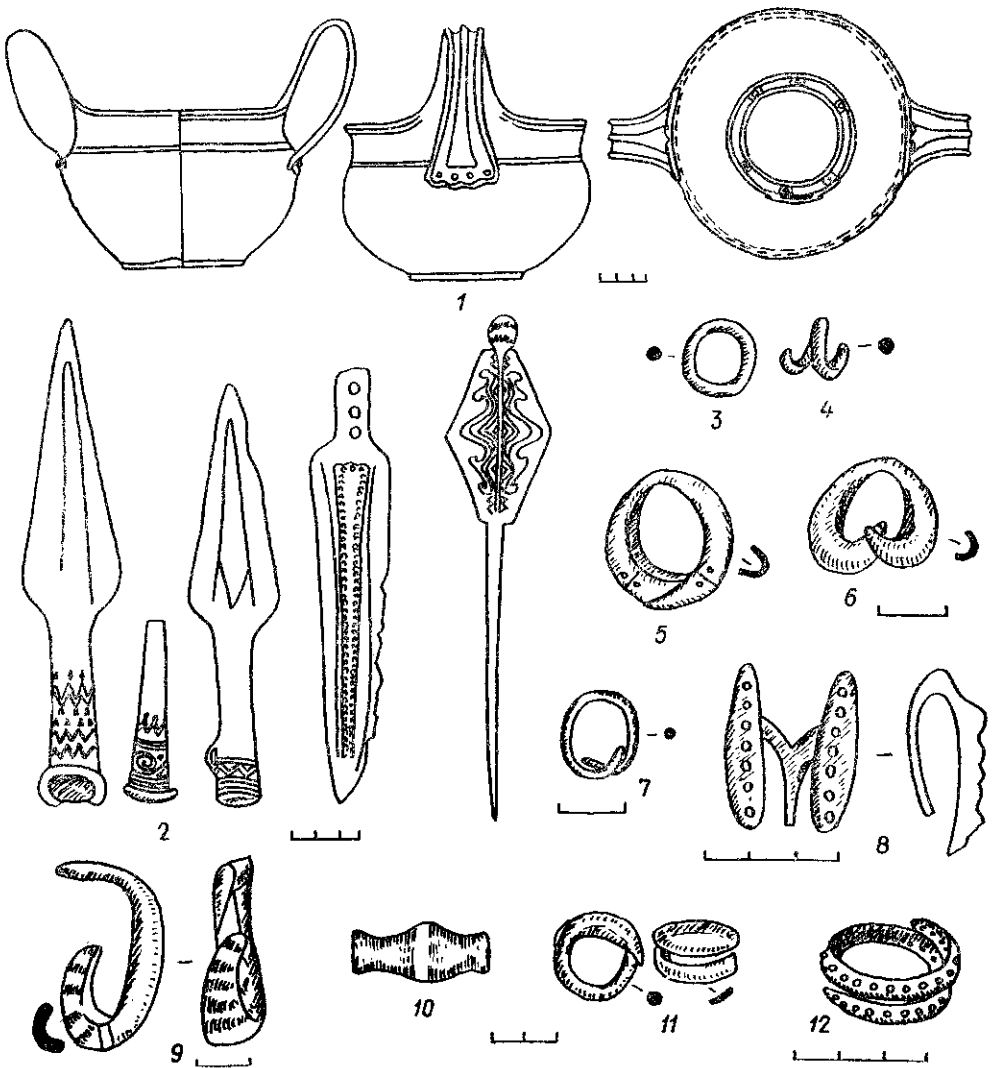

Рис. 3. Вироби з золота та срібла епохи середньої та пізньої бронзи:

1 — Крижовлін; 2 — Бородино; 3, 4, 5, 6 — Комарів; 7 — Нова-Кардашевська; 8 — Лобойківка; 9 — Петро-Михайлівка; 10, 11 — Струмок; 12 — Татарбунари.

кість чаші з Вилчетрина й Бородинського скарбу звернув увагу ще П. Рейнеке²⁴. Бородинському скарбові присвячено чимало детальних досліджень (Кривцова-Гракова О. А., Сафронів В. А., Бочкарьов В. С. та ін.), тому немає сенсу окремо зупинитися на його розгляді. Скарб складається з 15 предметів, в тому числі з двох цілих наконечників списів і втулки третього, кинджалу та шпильки з срібла (рис. 3, 2). Срібні вироби мають спільну рису — інкрустацію золотом в однаковій техніці виконання. На сріблі спочатку наносився візерунок, на який потім накладалась золота пластинка, що вдавлювалась по лінії надрізу. Срібні речі також прикрашались однаковими рядами крапок (головка шпильки, кинджал та ін.). Датування скарбу, на думку більшості дослідників, коливається від 1600 до 1500 рр. до н. е. Є досить підстав відносити скарб до культури багатоваликівкової кераміки²⁵.

Таким чином, вироби з золота та срібла з Північного Причорномор'я дають підстави припускати, що найінтенсивніші зв'язки цього району з Балкано-Дунайським відбувалися в XVII—XIII ст. до н. е.

Про іншу направленість культурних зв'язків свідчать вироби з дорогоцінних металів комарівської й тшинецької культур. В трьох курга-

нах (№№ 6, 8, 28) Комарівського могильника Івано-Франківської обл. знайдено золоті кільця й підвіски з круглого в перерізі дроту, скрученого в 1,5 оберти (рис. 3, 3, 4). Найближча аналогія останнім відома в Польщі (Лубни) на пам'ятках тшинецької культури²⁶. В к. 8, 28 виявлено 5 золотих калачикоподібних підвісок. Вони виготовлені з човноподібно вигнутих тонких пластин металу, скручених в 1,5 оберти спіралей, з вузькою середньою частиною — дужкою й значно розширеними жолобчатими загостреними кінцями шляхом штамповки. Дві з них входили до складу намиста з бронзових прикрас (рис. 3, 5, 6). Човноподібні спіральні підвіски відомі також в зрубній і абашевській культурах²⁷.

До прикрас зрубної культури відносяться 2 підвіски-сережки з золота, знайдені в парному похованні в житлі на поселенні поблизу с. Нова-Кардашевська Ворошиловградської обл.²⁸ Вони виготовлені з тонкого круглого в перерізі дроту й скручені в 1,5 оберти спіралі (рис. 3, 7).

Незвичайними витворами ювелірного мистецтва давніх племен є бронзові вироби, обтягнуті листовим золотом, що вражають своєю витонченістю. На пам'ятках зрубної культури України відомо 6 таких виробів. Деякі з них, на жаль, погані збереженості. З сережки-підвіски, обтягнуті золотою фольгою (2 в фрагментах), входили до складу одного з найбільших скарбів бронзових виробів ранньозрубного часу, виявленого в с. Лобойківка Дніпропетровської обл. Ці вироби складаються з пластинчатого стержня, нижній кінець якого обламаний, вгорі стержень роздвоений і від кожного з кінців звисають дугоподібні витягнуті пластинки листоподібної форми, обтягнуті золотою фольгою й прикрашені пуансонним орнаментом — великі круглі випуклини розташовані по вертикальній осі пластин, а по краях в два ряди нанесені крапкові вдавлення. Листоподібні пластини діаметром 4 см опускаються нижче краю обламаного стержня, максимальна ширина підвіски — 2,9 см, ширина кожної пластини — 1,1 см (рис. 3, 8)²⁹.

Фрагменти ще трьох скроневих підвісок, плакованих золотом, виявлені в похованнях зрубної культури в с. Петро-Михайлівка Запорізької обл. й Великий Суходол Ворошиловградської обл.³⁰ За формою вони овальні, жолобчасті, з ледве загостреними кінцями, очевидно, скручені в 1,5 оберти (рис. 3, 9). Аналоги цим підвіскам є в пізньоабашевських похованнях, але вони виготовлені з срібла. Вперше такі вироби — жолобчасті скроневі підвіски в 1,5 оберти, плаковані золотом, — трапились на Тоболі в Кустанайській обл. Відомі вони і серед інвентаря Нестерівського могильника Північного Кавказу³¹. Подібні знахідки траплялись і в районах Східного Середземномор'я (Троя II, Мікени), Південних Балкан й Північного Причорномор'я протягом III до середини II тис. до н. е.³²

З срібних прикрас зрубної культури відоме одне кругле кільце з незамкнутими кінцями з круглого в перерізі дроту й скронева підвіска в 1,5 оберти з загостреними кінцями, які заходять один за інший, з х. Відрадний Миколаївської обл.³³ Останні є нечисленними на території України, але мають широке коло аналогій в східних районах зрубної й андронівської культур.

В епоху пізньої бронзи на території України знахідки виробів зі срібла поки що невідомі, а золоті трапились лише на пам'ятках білозерського часу. В цей період близько 25% поховань мали різноманітні прикраси³⁴. Однак відомо лише 4 знахідки з дорогоцінних металів. Очевидно, це пояснюється пограбуванням могил.

В к. 42 біля м. Татарбунари Одеської обл. знайдено золоту скроневу жолобчасту підвіску, скручену в 1,5 оберти спіралі, з пуансонним орнаментом в середній її частині, який вичеканий зсередини, діаметр підвіски 3 см (рис. 3, 12)³⁵. Подібні підвіски, але з бронзи, відомі в матеріалах кобанської культури з Чечено-Інгушетії.

В с. Струмок Одеської обл. виявлено 2 золотих прикраси — трубчаста лита пронизка з поперечними валиками по краях і посередині

(рис. 3, 10) та кругла підвіска в 1,5 оберти з круглого в перерізі дроту з жолобчастими кінцями (рис. 3, 11)³⁶. Подібна пронизка, зроблена з кістки, відома з Широчанського могильника Херсонської обл., а аналогічна золота входить до складу скарбу культури Інсула-Банулуй, знайденого на поселенні римського часу в Хинова Мехедапті (Румунія)³⁷. Численні бронзові підвіски, подібні до золотої, фіксуються на матеріалах білозерських ґрунтових могильників (Широке, Верхньохортицький, Чорнянський та ін.).

З Широчанського могильника походить ще одна золота прикраса білозерського часу — пронизка із згорнутого в пружинку дроту³⁸. Чимало бронзових пронизок входило до складу Новогригорівського скарбу, а також в поховання поблизу сіл Золота Балка, Плавні. Ці прикраси відомі ще в ямній і катакомбній культурах.

Повних публікацій про дослідження пам'яток епохи бронзи на Закарпатті немає, тому автор змушений обмежитися загальними даними про вироби з дорогоцінних металів з цієї території.

В цьому регіоні найкраще досліджені пам'ятки епохи пізньої бронзи. Саме до цього часу відноситься більшість скарбів, в яких і виявлені золоті прикраси разом з бронзовими предметами. Всього на території Українського Закарпаття виявлено близько 45 прикрас з золота, більшість з яких належить до культури Отомань. Це мініатюрні браслети, кільця, сережки з тонкої золотої бляхи, бусини і т. д.

Кільця складають найчисленнішу групу прикрас і бувають, в основному, двох типів. Перший — незамкнуті, неорнаментовані, прямокутні, круглі або трикутні в перерізі діаметром 3—5 см з потоншеними загостреними кінцями. Кільця другого типу мають зведені кінці, які іноді заходять один за інший, поверхня кілець прикрашена ялинковим орнаментом, розділеним групами вертикальних ліній. В розрізі вони круглі або чотирикутні. Кільця цих двох типів входили до складу скарбів з сіл Іза II, Д'якове, Шаланки та ін.³⁹

З культурою Отомань пов'язані численні золоті вироби, серед яких виділяються прикраси, які можна вважати шедеврами ювелірного мистецтва епохи бронзи Карпатської котловини. Це пектораль і намисто з спіральних пронизок, низка намиста з поселення Барца (ЧССР), орнаментовані браслети й гривни з поселення Спішски-Шверток (ЧССР) та ін.

Технологічна й стилістична єдність бронзових і золотих виробів епохи пізньої бронзи Закарпаття свідчать про спільне рудне джерело й металургійний центр в межах Трансільвансько-Верхньотиського металургійного центру. Очевидно, вони імпортувалися на схід, за межі Карпат, бо зустрічаються у носіїв культур Монтеору-Костиш, комарівської й тшинецької⁴⁰.

Така фактична основа, яка характеризує вироби з золота та срібла культур енеоліту-бронзи території України. На основі типологічного аналізу ці вироби можна поділити на 7 груп: підвіски, кільця, пронизки, пряжки, шпильки, посуд, зброя. Як уже відзначалося, поділ деяких з них умовний, тому що не завжди можна говорити з впевненістю про призначення окремих прикрас.

1. Виділено шість типів підвісок із золота та срібла, більшість з яких має спіралеподібну форму, кількість спіралей коливається від 1,5 до 7.

Підвіски першого типу мають круглу або злегка овальну форму, виготовлені з круглого в перерізі тонкого або товстого дроту, скручені в 1,5—4 оберти спіралі (срібло). Різновид — в 7 обертів з золотого дроту. Виділяється 2 варіанти: в 2—3 оберти з розплющеними кінцями (різновид — з прямокутного в перерізі дроту); в 1,5 оберти з загостреними кінцями.

До другого типу відносяться різні підвіски з товстого або тонкого круглого в перерізі дроту з зімкнутими або розведеними кінцями (срібло).

Поширення типів прикрас з дорогоцінних металів в культурах енеоліту-бронзи території України

Типи	підвіски						прониз		кілеця	пряжки	шпильки	
	1	2	3			4	5	6	1	2	1	1
Варіанти				1	2	3						
Дніпро-донецька культура								1				
Трипільська культура	10		4									
Ямна культура	14	1										
Культура шнурової кераміки	2			1						2		
Катакомбна культура	5	4	4								1	
Культура багатовапалкової кераміки												1
Комарівська культура	2					5				2		
Зрубна культура			3	1		3		3				
Білозерська культура						1		1	1	1		
Всього	33	5	3	9	1	3	1	5	3	1	1	1

Третій тип представлений жолобчастими підвісками в 1,5 оберти спіралі з загостреними кінцями, які заходять один за другий (золото, срібло). Виділяється три варіанти: 1 — овальні з бронзи, плаковані золотом; 2 — круглі, прикрашені пуансонним орнаментом; 3 — човноподібні з вузькою середньою частиною з розширеними жолобчастими кінцями.

Четвертий тип підвісок представлений своєрідними виробами, які виготовлялися за допомогою складної ювелірної техніки. Це бронзові підвіски, обтягнуті листовим золотом, які складаються з тонкого роздвоєного вгорі пластинчастого стержня, до кінців якого прикріплені дві пластинки листовидної форми, прикрашені пуансонним орнаментом.

До п'ятого типу належить лише один предмет — кругла підвіска в 1,5 оберти спіралі з круглого в перерізі дроту з жолобчастими тупими кінцями, які заходять один за інший (золото).

Шостий тип представлений теж однією знахідкою — підвіскою з тонкої золотої пластини, скрученої в 1,5 оберти.

II. Пронизки відомі двох типів: трубчаста лита з поперечними валиками по краях і посередині (золото) та зі згорнутого в тугу пружину дроту (золото).

III. Поділ кілець умовний. Це прості кільця з круглого в перерізі дроту (золото).

IV. Ще одним видом прикрас є кільцеподібна пряжка з перемичкою посередині з круглого в перерізі дроту (срібло).

V. І останній вид — срібна шпилька Бородинського скарбу, інкрустована золотом (табл. I).

Інші вироби: чаша дворучна вилчетринівського типу (золото); наконечники списів та кинджал з Бородинського скарбу (срібло з інкрустацією золотом); скобочка у формі літери «С» (золото).

Загальна кількість — 124 екземпляри, з них близько 70 золотих. Найбільш давня золота прикраса на території України відома в неолітичній дніпро-донецькій культурі. Вірогідно, вона потрапила в

результаті контактів з трипільською культурою, серед племен якої побували золоті прикраси. Правда, на території України навіть в пізній період існування трипільської культури траплялись лише срібні вироби (Усатівський могильник), які потрапили, напевне, зі сходу, адже племена ямної культури мали такі ж срібні прикраси. Не виключено, що в них було одне спільне джерело — Кавказ.

В ранньому періоді бронзової доби загальна кількість прикрас з дорогоцінних металів дещо зростає, переважно за рахунок срібних. При цьому більшість виробів належить до катакомбної культури. Срібло катакомбної культури походило, вірогідно, з того ж кавказького металургійного центру. Більшість золотих прикрас відноситься до середнього періоду епохи бронзи. Їх південно-західне походження не викликає сумніву. А той факт, що золоті прикраси з мікенським орнаментом (підвіски з Лобойківського скарбу) й такою ж технологією (плакуванням золотом дерев'яних та срібних речей) сягають Дінця, підтверджує думку дослідників про сильний вплив мікенської цивілізації на культури епохи бронзи не тільки України, а й більш східних областей.

Відомо всього 4 екз. прикрас епохи пізньої бронзи (не враховуючи вироби з території Закарпаття), які відносяться до білозерської культури, генезис якої ще не досить прояснений. Не досліджені і джерела появи цих предметів. Аналоги їм відомі на Кавказі, на території Румунії і в похованнях білозерського часу. Можна сподіватися, що комплексне вивчення всіх прикрас внесе ясність і в питання походження виробів з дорогоцінних металів.

О. Г. ВАНГОРОДСКАЯ

Изделия из золота и серебра в культурах энеолита — бронзы на территории Украины

Резюме

Статья посвящена изучению небольшой группы изделий — в основном, украшений из золота и серебра культур энеолита — бронзы на территории Украины. Предпринята попытка их типолого-хронологического членения, составлена карта пунктов находок изделий из драгоценных металлов этого периода.

Древнейшее золотое украшение, известное на территории Украины, относится к днепро-донецкой неолитической культуре, а серебряные — к памятникам усатовского типа. В энеолите — раннем периоде эпохи бронзы подавляющее большинство украшений изготовлялось из серебра, происхождение которого, очевидно, связано с кавказским металлургическим центром. Золотые изделия получили наибольшее распространение в среднем периоде этой эпохи, их юго-западное происхождение очевидно. В эпоху поздней бронзы использование драгоценных металлов почти прекращено. Известно всего четыре украшения, которые относятся к памятникам белозерского времени.

¹ Бочкарев В. С. Проблема Бородинского клада / Проблемы археологии. — Л., 1968. — С. 129—154; Сафронов В. А. Датировка Бородинского клада // Там же. — С. 75—128; Гершкович Я. П. Костяные зооморфные пряжки культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы: (Тез. докл. конф.). — Донецк, 1979. — С. 59—60.

² Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978. — 387 с.; Иванов И. С. Ськровищата на Варненския халколитен некропол. — София, 1978. — С. 6—8.

³ Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. — М.: Наука, 1982. — 145 с.

⁴ Телегин Д. Я. Днепро-донецка культура. — К.: Наук. думка, 1968. — 235 с.

⁵ Черных Е. Н. Древнейшая металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 73—133.

⁶ Dumitrescu H. Connections between the Cucuteni—Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants // Dacia. N. S. — 1961. — T. 5. — S. 112.

⁷ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1974. — 240 с.

⁸ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильник. — Киев: Наук. думка, 1979. — 185 с.

⁵ Там же. — С. 175.

¹¹ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 53, рис. 25, 15, 16; *Алексеева Е. М.* Отчет о работе Днестро-Дунайской археологической экспедиции Одесского арх. музея в 1976 году // НА ИА АН УССР. — 1976/87. — Табл. 37, 4; 49, 2, 4; *Ковалева И. Ф.* Отчет об исследовании археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы Днепропетровской обл. // НА ИА АН УССР. — 1981/105, рис. 282; *Субботин П. В., Дворянинов С. А.* Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1978 году // Там же. — 1978/14. — Табл. 31, 4; 41, 4.

¹¹ *Шапошникова О. Г.* Курганная группа близ с. Старогорожено // Древности Понгюлья. — Киев, 1977. — С. 112, 119, рис. 10, 2, 3; 6, 6.

¹² *Писларий И. А.* Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР на территории Ворошиловградской обл. за 1977 год // НА ИА АН УССР — 1977/13. — Табл. 41.

¹³ *Свешников И. К.* История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1975. — С. 151, рис. 16, 6.

¹⁴ *Отрощенко В. В.* Отчет о работе Запорожской экспедиции ИА АН УССР в 1973 году // НА ИА АН УССР. — 1973/7. — Табл. 18, 1.

¹⁵ *Братченко С. Н.* Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 году // Там же. — 1977/12а. — Табл. 41, 46.

¹⁶ Там же. — Табл. 74; *Ковалева И. Ф.* Отчет об исследовании ... в 1981 году. — Рис. 438, 439.

¹⁷ *Локтюшев А. С.* Отчет об археологических раскопках 1926 г. // НА ИА АН УССР; ф. ВУАК № 109/35; *Локтюшев А. С.* Отчет об археологических раскопках Донбасской экспедиции в 1929 году // Там же. — ф. ВУАК № 327/10.

¹⁸ *Братченко С. Н.* Отчет об исследованиях ... в 1977 году. — Табл. 74.

¹⁹ *Афанасьев Г. Е.* Пряжки катакомбного могильника Мокрая Балка у г. Кисловодска // Северный Кавказ в древности и в средние века. — М., 1980. — С. 141—152.

²⁰ *Марковин В. И.* Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.) // МИА, 1960. — № 93. — С. 97.

²¹ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы... — С. 138.

²² Там же. — С. 53.

²³ *Черняков И. Т., Дзис-Райко Г. А.* Золотая чаша вылчетрыновского типа из Северо-Западного Причерноморья // СА. — 1981. — № 1. — С. 151—163. — Рис. 3.

²⁴ *Reineke P.* Ein never Gold fund aus Bulgarian // Germania. — 1926. — Т. 9. — С. 50—51.

²⁵ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 60—66; *Черняков И. Т.* Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 8—10.

²⁶ *Swieszniak J.* Kultura Komagowska // Archeol. Pol. — 1967. — Т. 12, z. 1. — С. 17.

Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Абашевская культура Среднего Поволжья // МИА. — 1961. — № 97. — Рис. 9.

²⁸ *Писларий И. А.* Новые памятники эпохи бронзы в среднем течении Северского Донца // АИУ 1968 г., Киев, 1971. — С. 130.

²⁹ *Рудинський М. Я.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник Полтавського музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 57.

³⁰ *Отрощенко В. В.* Отчет о работе Запорожской археологической экспедиции в 1981 году // НА ИА АН УССР. — 1981/10. — Рис. 124, 4; *Писларий И. А.* Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции курганов Свердловского района Ворошиловградской области в 1979 году // Там же. — 1979/14. — Табл. 8.

³¹ *Крупнов Е. И.* Северокавказская археологическая экспедиция // КСИИМК. — 1947. — Вып. 17. — С. 99—105.

³² *Халиков А. Х.* Памятники абашевской культуры в Марийской АССР // МИА. — 1961. — № 97. — С. 215.

³³ *Шапошникова О. Г.* Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1971 г. // НА ИА АН УССР. — 1971/28. — Табл. 10.

³⁴ *Отрощенко В. В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 22 с.

³⁵ *Субботин П. В., Дворянинов С. А.* Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1979 году // НА ИА АН УССР. — 1979/2. — Табл. 12, 1, 2.

³⁶ *Гудкова А. В.* Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1981 году // Там же. — 1981/1. — С. 94.

³⁷ *Davidescu M.* Untergang de podoba tracie descoperit la Hinova—Mehedinti // Thraco—Dacia. — 1981. — Т. 2. — С. 3—22.

³⁸ *Лесков А. М.* Отчет о работе Южно-Украинской экспедиции в 1961—1963 гг. // НА ИА АН УССР. — 1961—63/4—Б. — С. 12.

³⁹ *Балагури Э. А.* История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке: Автор. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1983. — 57 с.

⁴⁰ *Балагури Э. А.* Роль Карпатских перевалов в связях населения Тиссо-Дунайского бассейна и Восточной Европы во II тыс. до н. э. // Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы: (Тез. докл. конф.). — Донецк, 1979. — С. 10, 11.